

Б.ЛЕПКИЙ ПРО ІДЕЙНІ ШУКАННЯ ТА ОСОБИСТІТЬ П.КУЛІША

У ряді своїх літературознавчих праць – таких, як "Начерк історії української літератури" (1909; 1923), "Вступні замітки" до коломийського видання Кулішевої "Чорної ради" (1912), "Чим жива українська література" (1915; 1916), "Про життя і твори Тараса Шевченка" (1918), передмова до першого та другого томів берлінського видання творів П.Куліша в чотирьох томах (1922-1923), "Zarys literatury ukraińskiej" (1930), "Literatura ukraińska" (1933), "Наше письменство" (1941) – Б.Лепкий торкнувся найрізноманітніших аспектів життєвого і творчого шляху П.Куліша (біографія, особистість, літературна творчість і критика, культурно-громадська діяльність, історичні погляди, ідеологія, політична орієнтація, взаємини з Т.Шевченком), хоч висвітлив їх з неоднаковою мірою повноти й глибини.

Біографічні відомості, подані у "Вступних замітках" до "Чорної ради", і життєпис Куліша в передмові "Пантелеймон Куліш" до берлінського чотиритомника з фактичного боку не містить чогось нового. Живучи в Кракові (1899-1914), Відні (1914-1915), обслуговуючи полонених у німецьких таборах поблизу Раштату і Ведляра (1915-1920), перебуваючи на еміграції в Німеччині (1920-1926) і не маючи, у зв'язку з цим, змоги опрацювати архівні матеріали, Лепкий обмежився переказом інформації, почерпнутої з раніше друкованих джерел – автобіографічної "Жизні Куліша"; відомих біографічних книг Б.Грінченка, О.Маковея, В.Шенрока; Кулішевих листів, опублікованих на сторінках "Киевской старины" (1897-1899), у книжці Ол.Барвінського "Образки з громадянського і письменського розвитку русинів" (Львів, 1912) і в "Записках НТШ" (т.26, 1898). Зрештою, до відкриття якихось нових фактів, документів і текстів, пов'язаних з Кулішем, автор передмови, очевидно, і не прагнув, бо як літературознавець тяжів не до архівних пошуків, а до оригінальної інтерпретації письменницьких індивідуальностей, уже знаних художніх творів, був майстерним популяризатором літературних явищ.

На жаль, інформативний виклад в обох передмовях не позбавлений деяких неточностей: так, Куліш народився не 27, а 26 липня за старим стилем; вступив до Київського університету не 1837 р., а 1839-ого; у 1853 р. почав господарювати на хуторі Баївщина коло Дубен, а не в Мотронівці.

Зате надзвичайно цікавими в передмові "Пантелеймон Куліш", а також інших літературознавчих працях Лепкого є міркування про ідеологічні шукання та непересічну особистість Куліша, складну ідейну еволюцію письменника-вченого, пов'язану з переоцінкою козащини, осмислення його своєрідної ролі в історії української культури. Опершись, крім вищезгаданих окремих видань і публікацій у періодиці, ще й на такі дослідження, як "Очерки истории украинской литературы XIX ст." М.Петрова, "Отзыв о сочинении г.Петрова" М.Дашкевича, "История славянских литератур" О.Пипіна, "Історія літератури руської" Ом.Огоновського, "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р." І.Франка, "Історію українського письменства" С.Єфремова, статтю "Поетична творчість Куліша" О.Грушевського, автор вступу зумів по-своєму глянути на одну з найяскравіших і притому найскладніших постатей в історії нашої культури, висловити цілий ряд влучних спостережень і вагомих суджень. Лірик за світосприйманням, тонкий, чутий до краси художнього слова інтерпретатор тексту, людина толерантна і тактовна, Лепкий виступив в іпостасі вдумливого і проникливого критика, який намагався неквапливо, виважено і об'єктивно з'ясувати суть Кулішевих змагань та визначити його місце в духовому поступі нації, і водночас вдячного читача його творів.

"Розумно освічений, але дуже імпульсивний" Куліш, за оцінкою Лепкого, "залишив тривкі сліди в різних галузях культурного життя"¹; "його заслуги для вітчизняної літератури безмежні"². Він з успіхом реалізував себе як поет-лірик та ліро-епік, новеліст і романіст, перекладач, літературний критик, вчений-історик ("великий талант історичний"³), фольклорист, етнограф, мовознавець; був мислителем, діячем культурно-громадським (редактор, видавець, власник друкарні) і політичним ("відігравав політичну роль"⁴), – одне слово, показав себе "найрізномірнішим з українських письменників", якому "дорівнює з цього погляду хіба що Франко"⁵.

Куліш бачився Лепкому "передовою постаттю українського руху" 50-60-х рр.⁶ і самовідданим подвижником до кінця життя, який "час і майно присвячував літературній справі. Працював до остан-

нього подиху, не знеохотившись навіть тим, що пожежа знищила йому хату, багату бібліотеку і рукописи"⁷.

Ідеологічні шукання Куліша Лепкий описував так: пошуки істини письменник провадить "пристрасно, поспішно, нервово. Перевірює старі цінності, валить політичні, традицією освячені догми, шукає нових богів. В тім поспішнім шуканню приймає не раз оману за правду, фосфоричне світло, що по болоті блудить, за світло, котре у темряві світить, а пізнавши свою похибку, терпить і боліє в душі. Це особливо видно в його змаганнях до провірення українсько-московсько-польських стосунків. Тут "гарячий Куліш" висловлює не раз такі несподівані й небажані для свого суспільства думки, що викликають прямо обурення, як ересь, як апостазія народня"⁸.

Пригляньмося пильніше до того, як Лепкий трактував ці шукання, як він оцінював Кулішеву "ересь".

По-перше, Лепкий неодноразово акцентував на тому, що Куліш у своїх складних, суперечливих ідейних мандрах і політичних переорієнтаціях незмінно керувався щирими національно-патріотичними почуттями, пошуками історичної та художньої правди. "Куліш, хоч не йшов прямою дорогою, а не раз попадав на манівці і особливо в акції політичній, то всетаки він був щирим українцем і невпинно працював для її (України. – *Є.Н.*) культурного надбання", – читаємо в передмові до берлінського чотиритомника⁹. Автор "Истории воссоединения Руси" та "Хуторної поезії", в уявленні Лепкого, – це "одно з тих наших трагічних імен, що довго горіли ясною зорею на народньому небі, а відтак меркли в потемках і в сумерках, у які заходили, мандруючи не за наживою, а в погоні за правдою"; бо ж – "любив Україну, як мало хто, а коли іноді й ніби ненавидів її, так ненавидів з надмірної любови"¹⁰.

Під отими "манівцями", тими "потемками" і "сумерками", у які траплялося заходити Кулішеві (як, зрештою, і будь-якому допитливому мисленникові та правдошукачеві), Лепкий, судячи з його висловлювань у різних літературознавчих працях, розумів насамперед обстоювану Кулішем у деяких творах ідею возз'єднання українського та російського народів, його осіпвування російського царату, осуд і знеславлення запорозької вольниці, Коліївщини і простолюду, непродуману спробу 1882 р. помирити поляків з українцями і, нарешті, своєрідну духову втечу – після серії гірких розчарувань – у мусульманський світ.

У політичних хитаннях Куліша Лепкий простежував певну історичну обумовленість, сказати б, спадкоємність: у його індивідуальній долі частково відбилася доля цілої козацької України, яка в особі гетьманів шукала виходу зі свого гнітючого міжнародного становища в союзі то з Польщею, то з Московією, то з Туреччиною, то зі Швецією чи Волощиною: "Козацький нащадок (П.Куліш. – Є.Н.), мав у собі гарячу кров предків, продовжував грати ту трагічну роль безталантих гетьманів і гетьманців, що в часах великої руйни кидали собою то до Польщі, то Москви, то до Швеції, то до Волощини, аж знаходили тихий затон у далекому для нас мусульманському світі. Такий затон знайшов і Куліш під кінець життя в своїм "Магометі й Хадізі" та "Марусі Богуславці"¹¹.

Попри те, що екстраординарні ідейні шукання і несподівані політичні повороти Куліша не обходилися без "манівців", "потемок" і "сумерок", Лепкий усе ж бачив у них позитивний сенс, позаяк вони стимулювали розвій національної думки: "Тоді, як українська література занадто була задивлена в романтичну козачину й у сільський нарід, Куліш розширював її виднокруги й своїми еретичними виступами вносив ідейний фермент і розбуджував творчу енергію"¹².

Це друга істотна віха в лепківській інтерпретації Кулішевої "ереси". Якщо перша стосувалася мотивів її появи (надмірна любов до України, безкомпромісні пошуки правди), то друга – її впливу на подальше осмислення української історії та сучасності (роль ідейного ферменту).

Третя ж віха пов'язана безпосередньо з оцінкою одіозних історичних поглядів пізнього Куліша. Варто підкреслити, що Лепкий був загалом високої думки про Куліша-історика ("Як автор численних історичних праць, між якими є кількатормова "История воссоединения Руси", він виявив неабияку здібність до оперування матеріалами, окреслення історичних постатей і відтворення минулого"¹³), хоча й визнавав, що йому як дослідникові історичних перипетій бракувало "виваженості, спокою і безсторонності суджень"¹⁴.

Як би хто не ставився до Кулішевого переосмислення національної минувшини, а проте, зазначив Лепкий, слід мати на увазі, що воно ґрунтувалося на сумлінному, копіткому вивченні історичних матеріалів. Ідейну еволюцію, зокрема критичну переоцінку козащини, і політичні хитання Куліша Лепкий пояснював цілим комплексом чинників як суб'єктивних (характером, вдачею, суспільною позицією, світоглядним і науковим розвитком автора "Мальованої

гайдамащини"), так і об'єктивних (самим ходом і змістом української історії, вразливими місцями в життєдіянні нації, "тріхами і про-тріхами народніми"): "Допіру наступне покоління зрозуміло, що цей нащадок старого козацького роду, неспокійний, як і його предки з часів Руїни, якщо й змінював свої погляди і помилявся, то через те, що був невпинним шукачем правди в житті і в творчості. У міру того, як пізнавав історичні джерела і розширював свій мислительний горизонт, позбувався романтизму і, не перестаючи любити свого народу, до його минулого ставився критично. Та позаяк мав гарячу вдачу, то й помилки, які в ньому відкривав, він роздував і подавав у занадто чорних барвах, а до того ж і висновки надто необачно. Дійшло до того, що засновник Кирило-Мефодіївського братства ставав оспівувачем царату, демократ і козакофіл – закидав образами Січ і простолюд. То знову, відскакуючи від Росії, намагався помирити поляків з українцями. Але й те робив необачно, викликаючи байдужість перших і спротив з боку других"¹⁵.

Як бачимо, Лепкий дорікав пізньому Кулішеві не за саме по собі критичне ставлення до української (козацької) старовини та відхід од характерного для більшості наших письменників 20-60-х рр. романтичного захоплення нею, а за переборщення в її деідеалізації, згущення темних барв при її висвітленні, перебільшення помилок і хиб у діяннях козацтва.

Уважно вдумуючись в історичні візії та схеми пізнього Куліша, Лепкий обережно визнав їх часткову правомірність та істинність: "Але коли ми ці еретичні погляди розглядаємо нині спокійно і з далекої перспективи, то признати мусимо, що і в них криється деяке зерно правди, тільки воно дуже гірке та ще жовчію і оцтом заправлене. Та одно певне, що Куліш не хотів тим зерном своїх земляків труїти, він скорше гадав гіркими ліками uzдоровлювати нас, побуджуючи приспаний організм до реакції, до протесту, до творчої праці"¹⁶.

Незважаючи на те, що найбільш драстичні поезії Куліша – філіппіки на адресу козацтва та його народних і літературних співців, панеґірики на честь Петра I та Катерини II – не були вміщені у другому томі берлінського видання, Лепкий у передмові до цього тому резонно запитував: "Та чи й того Куліша треба забути, то ще велике питання. Чи не треба нам і тих твердих горіхів розкусити, щоб добитися до сочистого зерна. Легко відвернутися, забути й піти

собі геть. Але чи не краще послухати гіркого слова, щоб дошукатись в йому солодкого ліку?"

І сам же відповідав: "Гадаю, що так. Гадаю, що навіть у гірких і зневажливих словах Куліша, навіть у його проклинах, які виглядають на апостазію народню, криється своя логіка, криється своя наука"¹⁷.

Делікатний і віртуозний історик красного письменства, літературознавець-есеїст, схильний до органічного використання образного слова, Лепкий, отже, намагався спокійно й неупереджено розібратися в найбільш складних поглядах Куліша, яких не сприйняла переважна частина тодішньої української громадськості, і, відтак, примирити її з письменником-"єретиком", визнаючи, по-перше, виразне й послідовне патріотичне спрямування його діяльності, по-друге, його заслуги як каталізатора національної суспільної думки і, по-третє, "деяке зерно правди", "свою логіку" і "свою науку" в його історіософських контраверсіях.

Щоправда, Лепкий не розкрив, у чому ж, на його думку, полягає те "деяке зерно правди", та "своя логіка" і "своя наука" в "єретичних поглядах" і "гірких" словах Куліша, – певне, й сам не досить ясно усвідомлював їх, а проте як чутливий дослідник, здатний уважно вчитатися в літературний текст, він інтуїтивно відчув, що в оригінальних художньо-історіософських конструкціях пізнього Куліша, так наполегливо й послідовно ним обстоюваних, є бодай доля істини, яку ще належить пізнати нащадкам. І справді, вже представник лепківського покоління В.Щурат вказав на художньо-умовний характер численних історіософських віршів та кількох поем і драм Куліша, слухно застерігаючи від буквального, конкретно-історичного розуміння їх, позаяк змальовані в них образи Петра I, Катерини II, Кантеміра, Османа, Байди, "царя Наливая" та ін. – "це не історичні фігури, але символи поетичної ідеї"¹⁸. Ще далі пішов інший поет і літературознавець, Є. Маланюк: відчитуючи художньо-поетичний код "великої, досі недоціненої політичної поезії" Куліша, він зумів проникливо побачити в ній "державницько-національний характер" і навіть у його шокуючих "славословіях" на адресу Карамзіна, Пушкіна, "несамовитого імперіального деміюрга" Петра I та Катерини II – далекоглядну державницьку мету: "Всі ті імена – то символи, майже метафори. Всі ті імена то – псевдоніми державотворчих факторів. Уважаючи тих "символів", Куліш мав на меті

ясніше, докладніше показати землякам, що то є державність, розкрити зміст цього давно забутого "українством" поняття"¹⁹.

Цим не вичерпується змістовий потенціал ("логіка" і "наука", вживаючи слів Лепкого) науково- та художньо-історіософічних творів Куліша. На основі нашого історичного досвіду можемо зробити висновок, що автор "Хуторної поезії" та "Дзвону", побачивши у козацьких і гайдамацьких повстаннях не тільки боротьбу за національне та соціальне визволення, а й "розбій лютий", "путь хижактва скверний", анархію, деструкцію, терор озлоблених повстанців, руйнацію культурних надбань, проникливо застерігав проти "дикої сили рабства", сваволі низів, яка може загрожувати цивілізації беззаконням і наругою над її здобутками. У кінцевому підсумку його деідеалізація козаччини була спрямована проти революційної ідеології, що спекулювала на народних рухах у минулому і загрожувала антисупільними, руйницькими акціями в майбутньому. То було далекоглядне попередження про небезпеку "другої Руїни"²⁰.

Цілковиту рацію мав Лепкий, коли писав, що "змагання до культурного поступу було одною з головних причин Кулішевої трагедії"²¹, його конфлікту з рідним довкіллям. За влучним лепківським спостереженням, в особі Куліша поєдналися націоналіст, борець за збереження і розвиток національної самобутності українського народу, його мови та культури, звичаїв і традицій, – і "західник", який наполегливо пропагував ідею європеїзації української культури, засвоєння нею здобутків світової цивілізації. Понадто, Куліш ішов тими шляхами, котрими судилося йти як попереднім, так і наступним поколінням українських письменників, у тому числі й Лепкому. За зізнанням останнього, він та його сучасники все ще почували себе серед тих шляхів, якими ходила Кулішева думка, "мов у якомусь лабіринті, з котрого вийти годі. Раз він (П.Куліш. – С.Н.) романтик-ентузіаст, то знов холоднокровний реаліст, раз фанатик-патріот, то знов безпощадний і невблаганний обличитель усіх гріхів і прогріхів народніх, раз націоналіст, очарований рідним краєм, народом і побутом народнім, то знов западник, культурник, котрий, здається, рад би в один мент вискочити з власної шкури і перекинутися у якусь іншу, поступово-європейську"²².

Власне, плодом такого буття Куліша на межі, навіть на роздоріжжі двох культур – національної, народної і "чужої, накиненої" – бачилася Лепкому "Чорна рада": "Уважний читач, перебігаючи сторінки повісти, вичитує поміж її стрічками одну з тих численних

трагедій української душі, що хиталася на вузкім човні етнографізму між рідним берегом, а скелями чуженини, між прив'язанням до того, що своє, а вмовленою пошаною до чужої, накиненої культури. Отсей цікавий духовий процес автора, що розвивається разом з розвитком твору, надає йому якоїсь осібної закраски, якогось такого забарвлення, за котрим даром шукали б ми в інших, щасливіших літературах"²³.

Свіжістю відзначаються спостереження Лепкого над особистістю Куліша, в якому він небезпідставно розрізняв дві іпостасі: духову, індивідуально-творчу, поетичну (митець слова) і суспільно-активну (культурно-громадський і політичний діяч): "Куліш-дух був поет, ідеаліст, дещо пантеїст, душа релігійна, шукаюча притулку в високих ідеалах, у великих словах пророків і філософів, – Куліш-людина кидав собою з літературного на наукове поле, від поезії до політики, був редактором, урядовцем, видавцем, власником друкарні, критиком"²⁴.

У цій суперечливій роздвоєності Куліша, властиво, у домінуванні творчої особистості над суспільним діячем, і крилися, справедливо твердив Лепкий, причини як художніх здобутків письменника, так і його розходжень з оточенням і невдач на полі культурно-громадської та політичної активності: "Куліш-політик, Куліш-народний і культурний діяч, Куліш-учений не міг побороти Куліша-поета, бо поезія була його еством, була його категоричним імперативом. Йому бракувало хисту практичності. Куліш-прозаїк, Куліш-практик був би, може, не одно сховав для себе, замовчав, оставив на пізніше, замість слів поставив точки, був би числився з земляками, з їх настроями, впливами, Куліш-поет не числився з нічим... Таким чином став героєм одної з численних трагедій на тему боротьби визначної одиниці з оточенням"²⁵.

Якраз завдяки неохитній позиції Куліш зберіг своє творче і людське "я", вірність самому собі, досяг літературно-художньої та наукової самореалізації, викував і явив нам свою духову велич. "Але сумніву нема, – резюмував Лепкий, – що навіть у цій безтямній боротьбі була своя поезія, і нема сумніву, що малий чоловік не зважився б на таку боротьбу"²⁶.

Ще один цікавий штрих до з'ясування питання про те, як сприймав Лепкий Кулішеву ідеологію, дає новела "Старий двір", опублікована у збірнику "Золота Липа" (Берлін, 1924). З тексту цього твору видно, що схильний до філософічних гадок галицький

письменник прихильно ставився до "хутірської філософії" мотропівського анахорета, автора "Листів з хутора", котрий довгий час жив поміж містом (як правило, восени, взимку й навесні) і хутором (влітку), а наприкінці життя таки реалізував свою давню мрію про хутірний затишок. Подібна "улюблена мрія" є і в центрального персонажа лепківської новели (імені його у творі не зазначено):

"Хоче купити собі декілька моргів і двір, щоб мав де з родиною провести час літнього відпочинку.

Була це здавна його улюблена мрія. Місто виснажує чоловіка, робить його подібним до паперового цвіту, без аромату і без привабу життя. Дійсно, мешканці міст, особливо великих, шукають радості не там, де треба, а куди їх тягне уява. Ідуть хліб, але не знають, звідки він береться, діти часто не бачили збіжжя на очі і не знають, що жито, що пшениця. Невже ж воно добре і здорово? Ніяк ні! Мрії Рескіна й Куліша про хуторний устрій мають багато дечого за собою. Поки був молодий, не думав про те, але тепер, як п'ятдесятка за плечима, чує, що мати-природа гнівається на свого марнотратного сина. Треба вертати до неї, як не на все, то хоч на два-три місяці, щороку, тоді, як вона в повному розквіті своїх невмирущих сил"²⁷.

У монографії "Про життя і твори Тараса Шевченка" та інших працях Лепкий принагідно торкнувся проблеми взаємин Куліша з Шевченком. Не будучи схильним перебільшувати розходження між цими найвидатнішими українськими письменниками середини XIX ст., як це робили свого часу І.Франко, О.Кониський, а згодом Д.Донцов і О.Дорошкевич, не кажучи вже про цілий ряд радянських дослідників 30-х – першої половини 80-х рр., він писав передусім про те, що об'єднувало їх, хоча й не оминав прикметних відмінностей між ними.

Лепкий відзначив, зокрема, що до київського братства 1845 р. – "гуртка молодих ентузіастів, романтиків, людей, що хотіли щось гарного і доброго робити", – належав "пізніший товариш Тараса, славний письменник Пантелеймон Куліш"²⁸; у тій-таки книжечці про Шевченка Лепкий із замилюванням описав, спіраючись на спогади Ганни Барвінок (Олександрини Куліш-Білозерської), виконання ним ролі старшого боярина на її весіллі з Пантелеймоном²⁹, вказав також на ту позитивну роль, яку відіграв Куліш у житті Тараса, звільненого із заслання: "До Нижнього Новгорода стали писати Шевченкові давні друзі, як ось Куліш, присилаючи йому нові українські книжки та заохочуючи до дальшої праці"³⁰.

Шевченко й Куліш, за твердженням Лепкого, були чільними постаттями серед активної української громади в Петербурзі наприкінці 50-х – на початку 60-х рр., хоча відігравали при цьому неоднакові ролі: "У Петербурзі якраз тоді проявилася доволі жива українська робота. Куліш, Костомарів, Білозерський і другі снували великі плани: заходилися видавати книжки для народу й часопись для інтелігентів. Осередком цього руху був Куліш, але на Шевченка гляді всі, як на свого верховного провідника, як на представника українства"³¹.

З-поміж Шевченкових наступників, які згуртувалися навколо журналу "Основа" (Костомаров, Глібов, Мордовець, Кухаренко, Номис, Ганна Барвінок, Марко Вовчок, трохи згодом Стороженко, Руданський, Свидницький, Кониський та ін.), Лепкий назвав Куліша "найвидатнішим і найрізнобічнішим", але й згадав, що він "по смерті Шевченка вважався спадкоємцем його лютні, а потім неодноразово боровся зі своїм великим попередником"³².

В енциклопедичній статті "Literatura ukraińska" Лепкий знову поставив Шевченка й Куліша поряд, називаючи останнього (разом з Костомаровим) Тарасовими "товаришами долі й неволі", і з гіркотою писав про те, що Куліш, як і Шевченко, "теж зазнав у житті прикрощів і розчарувань"³³.

Що ж стосується відмінностей між Кулішем і Шевченком, то вони, на думку Лепкого, полягали в неоднаковій духовій організації обох митців та різній природі їхніх талантів і проявилися в характерній для кожного з них життєдіяльності, особливо в ідеологічних і політичних поглядах, у суспільній активності, витлумаченні української історії та національної перспективи, у творчих манерах.

Особистості Шевченка й Куліша Лепкий порівнював і протиставляв з притаманним йому тактом, нікого з них не принижуючи, умотивовуючи відмінності між ними закономірними наслідками самореалізації їхніх могутніх, неповторних індивідуальностей: "Як простолінійним, бо й вірним своїм засадам був Шевченко, так неспокійним і таким, що кидав собою на всі боки, був дух Куліша. Дух суперечності, він у розпалі навіть із самим собою валить сьогодні те, що збудував учора"³⁴.

При цьому Лепкий виявляв, виходячи зі своїх ідеологічних та моральних переконань, і власне ставлення до обох шанованих ним письменників. Так, він дорікав Кулішеві за те, що той, на відміну від революціонера Шевченка, обстоював поміркований, легальний шлях

боротьби за соціальний прогрес та національне відродження, покладав надії на "просвіченого монарха" Олександра II та започатковані ним ліберальні реформи: "Коли Куліш і другі українці Бог-вість якої ласки сподівалися від нового царя для нашого народу, для України, Шевченко остався собою. Як колись "Кавказ" і "Сон", так тепер писав "Неофіти"³⁵.

Шевченка й Куліша Лепкий протиставляв і як національних пророків та інтерпретаторів козацької старовини: "Такого відчуття будучности, такого любовного погляду в грядучі дні, такого мудрого розуміння майбутньої днини, як у Шевченка, у нього нам на шукати. Куліш заєдно оглядається позад себе, якби перед ним нічого вже не оставалося, якби йому й нічого іншого не лишалося, тільки згадувати минуле. Шевченко, як зазирнув у минувшість України, то на те, щоб зв'язати її з нинішньою і завтрашньою хвилиною, щоб показати, яких батьків і які ми діти, але цілою душею цілим своїм великим еством він стремів у далекій будучности свого народу. Він в туку будучність вірив і рад був, щоб вона вийшла світлою, гарною та доброю.

Куліш навіть говорити хотів так, як колись говорили. І як довго він говорить устами минувшини, так довго дійсно варт послухати тої мови. Коли ж зі співця давнини перекидається у речника теперішности або пророка будучности – тоді виходить звичайно одно неперозуміння. Так воно лучається і в "Чорній раді"³⁶.

З таким лепківським трактуванням Кулішевого бачення майбутнього, на мій погляд, не можна погодитися. На жаль, згідно з усталеною в останній чверті минулого століття традицією, за якою пішов свого часу і Лепкий, Куліш дотепер ще сприймається переважно як "співець давнини" (на основі його творів 40-60-х рр.) і "хулитель" козаччини (на основі текстів наступних десятиліть). Тим часом найцікавіший він, як мені уявляється, в своїй іншій, досі зазвичай ігнорованій іпостасі – саме як "пророк будучности", як мисленник, котрий набагато випередив свій час, у чому переконає довгий ряд суспільних катаклізмів у Східній Європі ХХ ст., спричинених революційно-визвольними рухами та війнами (про це вже йшлося вище). Що ж до "Чорної ради", то в ній викладені – у задумах гетьмана Сомка – перспективні, і сьогодні актуальні рекомендації стосовно впорядкування громадянського суспільства – на засадах національної згоди, консолідації, соціального миру, забезпечення законних прав і гармонізації інтересів усіх суспільних верств

("нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда, і сила"³⁷).

Зрештою, не кому іншому, як Богданові Лепкому належить слухне твердження про мінливу долю (функціональне буття, як би ми тепер сказали) літературної та наукової спадщини Панька Куліша, про можливість різних, неоднозначних інтерпретацій її, пророча думка про те, що нові покоління, збагачені історичним досвідом, щораз глибше проникатимуть у суть Кулішевих парадоксів: "Він не байроніст, але має у собі, особливо як поет, щось з Байронового Чайльд-Гарольда, щось із Жида, вічного скитальця, і то не тільки за життя, але й по смерті, бо його твори змінюються, як хамелеон, залежно від освітлення критиків й істориків літератури, залежно від того, як змінюється історичний момент. Не один виказ Куліша, який 20 літ тому вважався парадоксом або прямо національною обидою, стає для нас нині ясним і зрозумілим у міру того, як ми краще і ясніше зрозуміли наше минуле й дивимося на його з дальшої перспективи"³⁸.

Літературознавчі роздуми Б.Лепкого про П.Куліша, слід визнати, не раз гіпотетичні, місцями більше настроєві, есеїстичні, аніж строго дослідницькі, насичені частіше образними висловами, ніж специфічною науковою термінологією, а подекуди, може, й надто обережні й обтічні; десь автор обмежився недостатньо чіткими формулюваннями, натяками – зрештою, в дусі задекларованого і культивованого ним, поряд з позитивістським описом фактів, імпресіоністичного підходу до інтерпретації творчих індивідуальностей і художніх текстів ("нотувати явища літературні та подавати свої власні вражіння"³⁹). Та все ж ці, безумовно, вартісні роздуми, віряться, сприятимуть сьогодні кращому розумінню непростих, зигзагоподібних, але, без сумніву, щирих і загалом плідних ідейних шукань Пантелеймона Куліша, допоможуть повернути рідному народові добре ім'я його сина-подвижника.

¹ *Lepkyj B. Literatura ukraińska // Wielka literatura powszechna. – Warszawa, 1933. – T. IV. – S.529-530.*

² *Lepkyj B. Zarys literatury ukraińskiej. – Warszawa, Kraków, 1930. – S.224.*

³ *Lepkyj B. Literatura ukraińska. – S.529.*

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*

⁶ *Лепкий Б. Пантелеймон Куліш // Куліш П. Твори. – Берлін, 1922. – Т.1. – С.11.*

⁷ *Лепкий В. Зарыс літератури української.* – С.224.

⁸ *Лепкий Б. Пантелеймон Куліш.* – С.12.

⁹ Там само. – С.10-11.

¹⁰ Там само. – С.13.

¹¹ Там само. – С.12-13. Власне, Б.Лепкий тут продовжив думку М.Дашкевича, висловлену в "Отзыве о сочинении г.Петрова "Очерки истории украинской литературы XIX столетия": "его (П.Куліша. – *С.Н.*) колебания между Польшей и всероссийским, крепко сплоченным, государством составляют весьма характерное явление, обусловленное не личными только качествами г.Куліша, к которым сводят его превращения Костомаров и Мордовцев; колебания г.Куліша – повторение великой коллизии, которую не раз испытывали западно-русские более или менее интеллигентные люди, начиная с XV в., люди, горячо любившие свою родину, но не возвышавшиеся достоюльжным образом над своим местным патриотизмом во имя высшей любви ко всей русской земле" (*Дашкевич Н.П. Отзыв о сочинении г.Петрова "Очерки истории украинской литературы XIX столетия" // Отчет о XXXIX присуждении награды графа Уварова.* – СПб., 1888. – С.217). Це твердження (за винятком уточнення про загальнооруський патріотизм) підтримав у своїй монографії О.Маковей: "Величезну душевну борбу, яку перебував (П.Куліш. – *С.Н.*) ціле свої життя, стараючись зрозуміти XVI, XVII і XVIII століття в історії України, не можна інакше розуміти, як її розумів Дашкевич: хитання Куліша були справді повторенням вікової колізії, яку не раз переходили більше або менше інтелігентні українці-руси, починаючи з XV століття. Такі колізії переживають не раз і російські і австрійські українці, і вони-то розбили галицько-руську суспільність на дві половини" (*Маковей О. Панько Омелькович Куліш: Огляд його діяльності.* – Львів, 1900. – С.168-169).

¹² *Лепкий Б. Наше письменство. Короткий огляд української літератури від найдавніших до теперішніх часів.* – Краків, 1941. – С.78.

¹³ *Лепкий В. Зарыс літератури української.* – С.225.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. – С.224.

¹⁶ *Лепкий Б. Пантелеймон Куліш.* – С.12.

¹⁷ *Лепкий Б. Передмова // Куліш П. Твори.* – Берлін, 1923. – Т.2. – С.10.

¹⁸ *Щурат В. Філософічна основа творчості Куліша.* – Львів, 1922. – С.134.

¹⁹ *Маланюк Е. В Кулішеву річницю (†1897) // Маланюк Е. Книга спостережень.* – Торонто, 1962. – [Т.І.] – С.155, 116.

²⁰ Детальніше див.: *Нахлік Є. Апокаліпсис Пантелеймона Куліша // Вітчизна.* – 1990. – № 10. – С.168-174.

²¹ *Лепкий Б. Пантелеймон Куліш.* – С.13.

²² *Лепкий Б. Передмова.* – С.6.

²³ *Лепкий Б. Пантелеймон Куліш.* – С.19.

²⁴ *Лепкий Б. Передмова.* – С.7.

²⁵ Там само. – С.8.

²⁶ Там само. – С.9.

²⁷ *Лепкий Б. Старий двір // Лепкий Б. Твори: У 2 т.* – К., 1991. – Т.1. – С.527.

²⁸ *Лепкий Б. Про життя і твори Тараса Шевченка.* – К.; Ляйпціг, 1918. – С.43-

²⁹ Там само. – С.45.

- ³⁰ Там само. – С.86.
- ³¹ Там само. – С.89.
- ³² *Лепкуй В.* Zarys literatury ukraińskiej. – S.224.
- ³³ *Лепкуй В.* Literatura ukraińska. – S.529-530.
- ³⁴ *Лепкуй В.* Zarys Literatury ukraińskiej. – S.224.
- ³⁵ *Лепкий Б.* Про життя і твори Тараса Шевченка. – С.88.
- ³⁶ *Лепкий Б.* Пантелеймон Куліш. – С.20.
- ³⁷ *Куліш П.* Чорна рада. Хроніка 1663 року // *Куліш П.* Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т.2. – С.43.
- ³⁸ *Лепкий Б.* Передмова. – С.5-6.
- ³⁹ *Лепкий Б.* Начерк історії української літератури / 2-е справлене вид. з іпостр.– К.; Львівціг, [1923]. – [Кн.] I. – С.6.